

ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ В ЛАТИНСЬКИХ КОМПОЗИТАХ

Єрьоміна Олена Юріївна,

асист.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються фонетичні зміни у латинських композитах. На структуру латинського композита впливає природа латинського наголосу, з яким може бути пов'язане явище апофонії. Чергування короткого голосного у серединному складі призвело до появи специфічної інтерфіксальної голосної латинських композитів. У сфері латинського вокалізму також поширені такі явища, як монофтонгізація і синкопа. Латинські композити відображають фонетичні зміни і у системі консонантизму: еволюцію графем латинського алфавіту і тенденції народної латини. Про вагання в орфографії свідчать дублети на рівні композитів і їх компонентів. Специфічною рисою латинських композитів є явище рекомпозиції – відновлення носієм мови внутрішньої форми слова з метою збереження його етимологічної прозорості.

Ключові слова: фонетичні зміни, латинський композит, апофонія, фонетичні закони, орфографічні дублети, рекомпозиція.

Латинська мова, за походженням індоєвропейська, зберегла багато спільних рис з іншими спорідненими мовами, проте і має свої особливості. Передусім це виявляється у явищі апофонії (чергування голосних) і, особливо, синкопі. Ми не розглядаємо всі особливості фонетичних змін у латинській мові, а лише ті, що найбільш яскраво відображені в структурі латинських композитів. Розуміння історичних фонетичних змін вкрай необхідне для ідентифікації латинських композитів. Ці зміни працюють з дивовижною регулярністю, тому їх часто називають фонетичними законами. Як правило, ці закони працюють у певний період розвитку мови. Вживання певних слів певного фонетичного вигляду в окремого автора дає підстави для "прив'язування" лексеми до того чи іншого періоду розвитку мови. Розбіжності з цими законами не є "помилками", а навпаки, підтвердженням основного правила, а також того факту, що мова розвивається еволюційно.

Проблему фонетичних змін голосних в латинській мові часто пов'язують з проблемою природи латинського наголосу: музичний він був чи динамічний? Багато дослідників, особливо французької школи, а також І. Тронський, вважали латинський наголос на початковому етапі свого розвитку музичним (тонічним), але наголошували на тому, що чергування голосного у серединному складі могло викликатися "*початковою інтенсивністю*" слова, яку М. Нідерман визначає як *специфічний наголос в історії долітературної мови, коли початковий склад кожного слова мав власний наголос* [Нідерман 2004, 22]. Але дослідники-романісти схилилися більше на бік гіпотези про динамічний (силовий, експіраторний) наголос. Серед сучасних праць найбільш ґрунтовною у галузі фонетики і фонології латинської і грецької мов є дослідження російського вченого А. М. Белова. Автор визначає особливість латинського наголосу, а саме "*його діахронічну мобільність і мінливість – швидкий перехід від вільного (пра)італійського наголосу до делімітативного силового на першому складі в епоху початкової інтенсивності, наступний перенос його на позицію 2/3 складу з заміною делімітативної функції на кульмінативну і, нарешті,*

його перетворення на наголос, який ставиться за традицією (без опори на метричні правила), що й було його останнім станом" [Белов 2005, 236].

Про обмеження у кількості складів у латинських композитах згадує французька дослідниця Мішель Фруї (Michèle Fruyt), яка пов'язує це, перш за все, з тим, що прототип латинської лексеми коротший за грецький і санскритський, вважаючи, що менша пропорція композитів у порівнянні з цими мовами корелює з обмеженням у кількості складів у кожному (простому) слові [Michèle Fruyt 2004, 30–31].

Якщо проаналізувати кількість складів у латинських композитах, то виявляється, що більшість композитів мають 4 склади (41 %), а серед 3-складових (18 %) значна кількість таких, що у непрямих відмінках мають 4 склади, наприклад: N. s. signifer, G. s. signiferi "прапорносець".

На нашу думку, така складова пропорція латинських композитів корелює з висновком А. М. Белова про *квантитативний ритм латинської мови і про "явне прагнення латинського наголосу виступати одночасно і ритмічним центром слова, розділяючи його на співвідносні одна з одною частини (у пропорції близькій до 1:1 або за "золотим перетином"* [Белов 2011, 22].

Крім того, слід зазначити, що композити з 1 і 2 складами (трохи більше 2 %) часто є давніми словами, успадкованими з індоевропейської прамови або "архаїчними", як-от *vimus* "дворічний (досл. "двозимовий"), *hospes* "гість", *bes* "8/12 цілого", *anser* "двоголовий" тощо. Натомість кількість складів у авторів періоду пізньої імперії має тенденцію до збільшення.

Більшість дослідників визнають, що під впливом історичного наголосу на першому складі у вокалізмі латинського слова відбулися значні зміни, які вплинули на структуру як простого слова, так і складного. Усвідомлення цих змін важливе для ідентифікації композита і його складників, оскільки інколи складну структуру важко визначити. Розглянемо, передусім, систему змін голосних в композитах у різних позиціях.

1. Апофонія (чергування голосного):

Важливим фактором при визначенні морфемного шва в латинських композитах є чергування у серединному складі, яке може спостерігатися як у першому компоненті композита, так і у другому. У **відкритому серединному складі всі короткі голосні переходили в ї** (рідше ѱ). Наприклад, при поєднанні двох основ будь-яка голосна основи переходила в ї. Так з'явилася **єднальна голосна ї (інтерфікс)**, яка є специфічною рисою саме латинських композитів (пор. у цій функції і.-с. *o). Наприклад, *squamifer*, a, um "вкритий лускою" < *squama*, ae f "луска"; *populifer*, a, um "порослий тополями" < *populus*, i f "тополя"; *fructifer*, a, um "плідний" < *fructus*, us m "плід"; *caelicola*, ae m "небожитель" < *caelum*, i n "небо"; *ruricola*, ae m "селянин" < *rus*, *ruris* n "село".

Така особливість латинського композита має свої переваги і недоліки. Основна перевага полягає у чіткому визначенні морфемного шва для переважної більшості латинських композитів: ця інтерфіксальна ї відіграє роль "водорозділу" між двома основами. До "недоліків" можна віднести ускладненість виокремлення першого компонента у деяких випадках (**aur-is** "вуха", **aur-um** "золото"), а також труднощі в

укладанні типологічної класифікації композитів. Апофонія також має місце в інших відкритих і закритих **серединних складах**, наприклад: *aedificium*, і *n* "будівля" < *fācio*; *decēnnium* "десятиріччя" < *ānnus*. Але композитні лексеми часто зберігають голосну простого слова, наприклад, *hōcānnivus*, *semīānnuus*, *illabefāctus*, *timefāctus*.

Регулярність змін фонетичних одиниць, як відомо, називається фонетичним законом. Для історії латинської мови важливо враховувати позицію фонем, різновид мови і, особливо, час [див., напр., Карасева 2006, 1]. Відхилення від фонетичного закону редукції можливі внаслідок різних причин:

- виникнення слова у пізніший період, коли уже не впливав силовий наголос на початку слова;
- затемнення фонетичних змін через нашарування інших фонетичних явищ;
- явище аналогії.

Відновлення первісного вокалізму у складних словах під аналогічним впливом відповідних їм простих слів називають **рекомпозицією** [Нідерман 2004, 37]. Це явище є специфічною особливістю саме композитів (меншою мірою префіксальних слів). Для носія мови була важливою етимологічна прозорість слова, особливо для уникнення явища омонімії. Наприклад, *florilēgus*, *a*, *um* "збирач нектару", *sortilēgus*, *a*, *um* "віщун" від *lēgo* "збирати" (пор. *stelliger* "зореносний" від *stella* "зірка" і *gero* "нести"; *caliga* "чобіт" від *calx* "п'ятка" і *ligo* "зв'язувати"). Показовим є і існування дублетів, наприклад *fenisēcium* і *fenisīcium* "сінокіс". Аналогічним є і вживання без апофонії компонентів, які набули продуктивного словотворчого статусу, наприклад, другий компонент **peta*, який походить від *peto* "просити": *heredipeta* "шукач спадку", *honopipeta* "честолюбець", *lucripeta* "шукач наживи", *agripeta* "претендент на землю" (пор. *compitum* "перехрестя", але *appēto* "домагатися").

2. Монофтонгізація.

Монофтонгізація – тенденція, успадкована від індоєвропейської прамови [Тронський 2011, 74], але в латинській мові численні довгі монофтонги не мають жодного стосунку до історії розвитку індоєвропейського вокалізму і не є спадком індоєвропейського стану [Филимонов 2006, 12]. Процес монофтонгізації був багатоетапним в історії латинської мови: від монофтонгізації індоєвропейських дифтонгів і власне латинських до розвитку нових дифтонгів, що ми спостерігаємо у романських мовах. Основний етап монофтонгізації завершився у III–II ст. до н. е. Але паралельно у мові йшли процеси, які можна умовно назвати "сільською" і "діалектною" монофтонгізацією. Крім того, в латинській мові спостерігалось явище "гіперурбанізмів" ("надкоректних" форм), особливо у запозичених словах [Тронський 2011, 77–78]. Літературна традиція "боролася" з народною практикою, про що свідчать численні натяки латинських пуристів про неправильну вимову дифтонгів: у Луцилія про "сільське" звучання імені *Cecilius* (замість *Caecilius*), численні корекції у Феста, курйозний факт про зміну вимови родового імені *Claudius* на *Clodius* з метою сподобатися плебеям. Яскравим прикладом є також свідчення Светонія про імператора Веспасіана, який на докір Флора (*Florus*) щодо вимови *plostrum* (замість *plaustrum*), наступного дня назвав його Флауром (тобто *φλαῦρος*, "дурень") [Svetonius. V. d. Vesp, XXII]. Багато з латинських композитів є показовими графічними свідченнями щодо змін у вимові і зближення окремих дифтонгів.

- Дифтонг **eu** у давній латині зник, але згодом знову зв'явився, переважно у словах грецького походження: *euraquilo* "південно-східний вітер" < гр. *eurus*.

- Дифтонг **au** зберігався протягом всієї античності: *gaucisonus* "хрипкий" < *gaucus*.

У народній латині дифтонг **au** змінювався у різних напрямках: **au** > **a** – *ausculto* і *asculto* "прислухатися"; **au** > **u** – *semiclausus* і *semiclusus* "напівзачинений"; **au** > **o** часто відбувалось у словах сільських і діалектних і, хоча набуло широкого розповсюдження, не стало загальнолатинською тенденцією [Широкова 2005, 36]: *bicodulus* "двохвостий" < *cauda*.

- Дифтонг **ae** у літературній мові існував паралельно з монофтонгізованою формою **ĕ**, яка з'явилася у мовленні передмість Рима, а згодом поширилася і у самій столиці, ставши протороманським явищем: *equisaetum* і *equisetum* "хвощ" < *saetum*.

Але у пізній період при позначенні колишніх дифтонгів зберігається їх диграфічний відповідник: *semijudaeus* "напівіудей" > *judaeus*.

3. Синкопа.

Синкопою (від гр. *συκοπη* "усічення") називається редукція голосного звука, яка призводить до повного його зникнення. У латинській мові синкопується тільки короткий голосний, як у серединних складах, так і в кінцевих [Тронский 2011, 89]. Синкопа мала місце протягом всього періоду розвитку латинської мови і притаманна здебільшого розмовному стилю: *oclopetā* "сорока" < *oc(ū)lus*; *tardigenūclū* "з негнучкими коліньми" < *genūclū*lum. Часто спостерігаються і дублетні форми: *Populifugia* і *Poplifugia* "Втеча народу (назва свята)" < *pop(ū)lus*; *jurgo* "сваритися, судитися" і *jurĭgo* < (**a**)go.

У сфері латинського консонантизму в композитах відбувалися такі зміни:

- Літера **h** римськими граматами не вважалася літерою на позначення окремого звука, а лише знаком придиховості (*nota aspirationis*), ледь помітний придих на початку слова, а всередині майже невідчутний, згодом зник в орфографії: *agenivagus* "який блукає у пісках" < *harena*.

Про вагання у правописі свідчать дублети – *olusatrum* і *holusatrum* "різновид петрушки" < *holus*. Деякі дублети співіснують із спотвореними, часто немотивованими написаннями: *horripilatio*, *ogripilatio*, *obripilatio*, *obbripilatio* "тремтіння від відрази" < *hogreo*. У період республіки грецькі літери **φ**, **χ**, **θ** у запозичених з греки словах передавалися літерами відповідно **p**, **c**, **t**: *Scytolatonia* "країна скіфів-найманців" < *Scytha*, *cordifex* "виробник мотузок" < *chorda*. У Плавта є варта уваги гра слів, яка підтверджує цю вимову: *Chrysalus* "Крусал" і *crucisalus* "який звивається на хресті" (тобто під тортурами) від *crux* "хрест" і *salio* "стрибати" [Plautus. *Vasch.*, 362]. Із зростанням впливу грецької культури на суспільство римляни намагалися якомога точніше відтворити звучання грецьких слів, і відтак римські граматики наполягали на позначенні в орфографії цієї аспірації. Тому з'явилися буквосполучення **ph**, **ch**, **th**, **rh**. Вагання у правописі спостерігається у лексемах *trichordis* "триструнний" і *septemcordis* "семиструнний" < *chorda* і дублетах *thurifer* і *turifer* "багатий на фіміам" < *tus* (**thyos**). Втім, малоосвічені верстви населення, "наслідуючи" греків, утворювали "гіперурбанізми" на зразок *harundifer* "порослий очеретом",

хоча *arundo* – слово латинське. *Letifer* "смертельний" іноді писали *lethifer*, помилково пов'язуючи із гр. Ληθη, проте *letum* скоріш за все походить від етрусського *leine* "мертвий".

У період імперії грецька **φ** перетворилася на спірант, який, як і латинська **f**, з білатеральної перейшла до лабіодентальних за місцем творення, що в орфографії проявляється у таких дублетах, як *semifalarica* і *semiphalarica* "невеличка фаларика (спис)" < **phalarica**, *pultiphagus* і *pultifagus* "пожирач полби"; також у лексемі *terrifagus* "який їсть землю" < гр. **phagos**.

Наявність **h** у лексемах *ahenipes* "мідноногий (бик)", *Ahenobarbus* "Рудобородий" < *aēnus* – формальна, **h** слугує лише маркером з'являння для позначення недифтонгічного характеру **ae**.

- Латинські граматики свідчать про палаталізацію **ti** – **ci** – **di**, яка, на думку Ріхтера, відноситься до VI ст. н. е. [за Гурычева 2008, 40], але спорадичні явища палаталізації могли відбуватися у народній латині вже у II-III століттях [Гурычева 2008, 39; Широкова 2005, 42]. Епіграфічні написи і глоси свідчать про поширення цього явища: *nihilosetius* "тим не менш" < *secius*; *multitius* і *multicius* "тонкий" < *ico*.

- Латинський алфавіт, як відомо, був запозичений у греків, але через етрусків. Основним доказом етрусського посередництва є той факт, що у давньому латинському алфавіті не було окремої графеми для позначення дзвінкого задньоязикового звука [g], який був у етрусській і латинській мовах, але якого не було в грецькій. Етруски (згодом і римляни) використовували грецькі літери Γ(гамма), Κ(каппа) і Q(коппа) для фонетичних варіантів задньоязикового в позиції перед різними фонемами: **Κ** перед **a** і приголосними, **С** перед **e** і **i**, **Q** перед **o** і **u** [Тронський 2011, 70]. Згодом **Q** у сполученні з **u** (**qu**) вживалося на позначення окремої лабіовеллярної фонемі [q^v], літера **С** витіснила **Κ**, яка збереглася як архаїчний варіант лише на початку деяких слів. Графема **G** є модифікацією **С** і з'явилася у III ст. до н. е. Графема **С** у значенні **G** збереглася у скороченнях імен, наприклад, **С**. = *Ca*jus = *Ga*jus.

В орфографії композитів також відображена еволюція графем: *terrigena* – *terrigena* "народжений землею" < *gigno*, де **c** у першому слові не вимовляється як [k], а лише є давнім варіантом однієї й тієї самої графеми. Можливо, з цим явищем пов'язане чергування приголосних у числівниках: *ducenti* ("двісті") у другому компоненті має індоєвропейське *(d)kmtóm (*centum*). Щодо **g** в *ostingenti* "вісімсот", то А. Ерну у лексемах *viginti*, *quadringenti* визначає її як невідомого походження [Ерну 2004, 137]. На нашу думку, із зміною вимови під впливом сонорної **n** глуха [k] перейшла в [g], що і спровокувало заміну еволюційно "рідної" для **g** графеми **c** (пор. *trecenti*, *sescenti*, однак *quingenti*, *septingenti*, *nongenti*). Можливо, і у вимові не було великої різниці, лише більш виражена тенденція до одзвінчення [k] на вимові.

Глуха лабіовеллярна [q^v], яка в орфографії позначається як **qu**, трансформувалася в **c** перед **o**, **u**, а також приголосною в закритому складі: **qu** > **c** перед **o**: *cotidiano* "щоденно" < **qu**ot; *panicoctarius* "пекар", *semicoctus*, а, um "напівзварений" < **coqu**o. Перед іншими голосними **qu** зберігається: *pedisequa* "служанка", *undequinquaginta* "сорок дев'ять".

З метою збереження етимологічної прозорості (внутрішньої форми) відбувався і зворотній перехід **c** > **qu**, про що яскраво свідчать вагання в орфографії: **qu**ot(t)idie

(арх..) → cotidie (клас.) → quotidie (пізн.) "щоденно"; magnilocus (клас.) → magniloquus (пізн.) "пишномовний, хвалькуватий".

Перехід **c** > **qu** у позиції перед **i**, **e** може бути діалектною ознакою, наприклад, cinquedentia "п'ятизубка (назва рослини)" < quinque (пор. іт. cinque, фр. cinq).

Прихована лабіальність **qu** інколи найбільш чітко проявляється саме в композиціях: arcipotens і arquipotens "з міцним луком, який влучно стріляє" < arcus < arquus.

4. У латинській мові літера **f** (на позначення відповідної [f]) зазвичай стоїть у позиції початку слова. Якщо **f** знаходиться у **середині слова**, то це, як правило, ознака його **складної структури** (префіксальної або композитної). Певною мірою ця літера в композитах є формальною ознакою морфемного шва: saxifragum "ломикамін" < saxum "скеля" і frango "розбивати"; significo "позначати" < signum "знак" і facio "робити"; aquifuga "сказ (водобоязнь)" < aqua "вода" і fugio "втікати".

Особливістю саме композитів є **відсутність асиміляції** на стикові компоненти (за винятком officium < op(i)ficium): septemfluvius (пор. confluent) < fluo; satisfacio (пор. difficilis) < facio; aliquodfarium (пор. affor) < for.

Інколи літера **f** в серединній позиції зустрічається в **діалектних** словах, наприклад, scrofa у композиті scrofirascus "свинопас". Forfex "ножиці" – діалектне слово або ж викривлене forcers чи forrex < formus "гарячий".

5. **Подвоєні приголосні** (гемінація) в латинських композитах з'являються:

- на стикові морфем: vicissim "у свою чергу" < vices "зайняте місце" і sum "бути";
- внаслідок асиміляційних процесів: malluviae "вода для миття рук" < manus "рука" і lavo "мити";
- коли до складу композитів входять запозичені компоненти з подвоєними приголосними: bardocucullus "плащ з капюшоном у галлів" < галл. bardus "бард" і галл. cucullus "капюшон";
- коли компонент – експресивно марковане слово: auriflaccus "капловухий" < auris "вухо" і flaccus "обвислий".

Подвоєні приголосні у народній латині мають тенденцію до спрощення, крім того навіть у літературній мові вони вимовлялися як один приголосний (за винятком -ll-), тому часто в орфографії зустрічаємо дублети: tribacia і tribacca "сережка з трьома перлинами" < tres "три" і bacca "перлина"; busequa і bussequa "волопас" < bos "віл" і sequor "іти слідом".

- подвійне **ll** у народній мові перед **i** спрощується, але в літературній мові – зберігається, наприклад: stillicidium і stillidium "капання" < stilla "крапля" і cado "падати".

6. Про напівприголосний характер звука, позначуваного літерою **v** свідчить народна етимологія слів vituita "слиз". Пор., напр.: *Pituita*, каже Елій, походить від *quia petat vitam*, тому що слиз загрожує життю [Quintilianus. Inst. or. 1. 6. 36]. Трискладовий характер цього слова підтверджують і словники.

Римляни для розрізнення звуків [u] і [v], які позначалися однією і тією самою графемою **v** (графема **u** і **v** введені у 16 ст. П'єром Рапе), уникали написання **vv** на письмі: через це зустрічаються написи, де одна **v** пропущена flvivs (flvvivs), крім того перед **v** **u** часто переходило в **o**. Тому деякі дослідники вважають, що у таких

словах як *volt*, *volgus*, *volpes*, *voltur* голосна **o** – це "замаскований" графічний прийом для уникнення написання **vv**, яке допускало читання *uu*, *vu*, *uv* і *ū*, а насправді ці слова вимовлялися як *vult*, *vulgus*, *vulpes*, *vultur* [Нидерман 2004, 58-59]. Але народна етимологія слова *volpes* не підтверджує цю гіпотезу. Пор. у Варрона: *Volpes, ut Aelius dicebat, quod volat pedibus* (Лисиця, як говорив Елій, бо лімає ногами); у Квінтіліана: *vulpes* походить з *volipes*.

7. **Асиміляція** (найчастіше регресивна) – найбільш поширене явище у сфері консонантизму, в композитах зокрема. Але найчастіше йдеться про асимілятивні явища всередині компонентів відповідних композитів: *vervactum* "земля під паром" < *ver* "весна" і *ago* "діяти"; *strictivilla* "розпусниця" < *stringo* "видаляти" і *villus* "рослинність" і дублет з повною асиміляцією *strittivilla*.

8. **Дисиміляція і метатеза** композитних структур зустрічаються рідко.

Значно частіше зустрічається **гаплогія** (випадіння однакового або подібного складу): *conchilegulis* "збирач равликів" замість **conchililegulus* < *conchilium* "пурпурний равлик" і *lego* "збирати"; *fastidium* "огида" замість **fastitidium* < *fastus* "пиха" і *taedium* "огида" тощо.

Висновки. Латинські композити демонструють весь комплекс фонетичних змін, властивих латинським простим словам. Разом з тим, виділяються специфічні риси, які більш притаманні саме складним структурам:

- Латинські композити мають **обмеження у кількості складів**, яке пов'язане з природою латинського наголосу.
- Апофонія короткого голосного у серединному складі призвела до виникнення особливої єднальної голосної **і (інтерфікса)**, яка у більшості композитів є ознакою морфологічного шва.
- Латинським композитам властиве явище **рекомпозиції** з метою збереження етимологічної прозорості (внутрішньої форми), що є важливим для носіїв мови.

В статье рассматриваются фонетические изменения в латинских композитах. На структуру латинского композита влияет природа латинского ударения, с которым может быть связано явление апофонии. Чередование краткого гласного в серединном слоге привело к возникновению специфической интерфиксальной гласной латинских композитов. В области латинского вокализма также распространены такие явления, как монофтонгизация и синкопа. Латинские композиты отражают фонетические изменения в системе консонантизма: эволюцию графем латинского алфавита и тенденции народной латыни. О колебаниях в орфографии свидетельствуют дублеты на уровне композитов и компонентов. Специфической чертой латинских композитов является феномен рекомпозиции – восстановление носителем языка внутренней формы слова с целью сохранения его этимологической прозрачности.

Ключевые слова: фонетические изменения, латинский композит, апофония, фонетические законы, орфографические дублеты, рекомпозиция.

Dans cette article on étudie des changements phonétique dans la langue latine, surtout dans la composition latine. La nature de l'accent latin a influencé sur la structure des composés latins, elle peut être liée avec un phénomène d'apophonie. L'apophonie de la voyelle brève dans la syllabe médiale a invoqué l'apparition de la voyelle interfixale typique pour les composés latins. Dans le système vocalique la monophthongisation et la syncope sont assez repandues.

Les composés latins reflètent les changements phonétiques dans le système consonantique y compris l'évolution des graphèmes de l'alphabet latin et les tendances lu latin populaire. Des doublets au niveau des

composés et des composants sont la marque d'hésitation orthographique. La caractéristique particulière des composés latins c'est le phénomène de la recomposition de la structure interne du mot avec le but de la transparence étymologique qui est importante pour le sujet parlant.

Mots-clés: changements phonétiques, composés latins, apophonie, loi phonétique, doublets orthographiques, recomposition.

Література:

1. *Белов А. М.* Древнегреческая и латинская просодика (мора, ударение, ритмика) : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук / Алексей Михайлович Белов. – М., 2011. – 35 с.
2. *Белов А. М.* Латинское ударение: Проблемы реконструкции : дисс. ... канд. филол. наук / Алексей Михайлович Белов. – М., 2005. – 249 с.
3. *Гурычева М. С.* Народная латынь : учебное пособие / Марина Сергеевна Гурычева. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 208 с.
4. *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь / Иосиф Ханаанович Дворецкий. – М. : Русский язык, 1976. – 1096 с.
5. *Карасева Т. А.* Формула латинского фонетического закона и ее применение / Т. А. Карасева // Индоевропейское языкознание и классическая филология : X. Материалы чтений, посвященных памяти профессора И. М. Тронского. – СПб., 2006. – С. 111–113.
6. *Нидерман М.* Историческая фонетика латинского языка / Макс Нидерман. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 192 с.
7. *Тронский И. М.* Историческая грамматика латинского языка / Иосиф Моисеевич Тронский. – М. : Издательство ЛКИ, 2011. – 320 с.
8. *Филимонов Е. Г.* Праиндоевропейская монофтонгизация и ее следы в латинском языке : дисс. ... канд. филол. наук / Евгений Геннадьевич Филимонов. – СПб., 2006. – 175 с.
9. *Широкова А. В.* От латыни к романским языкам : учеб. пособ. по ист. романских языков / Аида Васильевна Широкова. – 3-е изд. – М. : Добросвет, КДУ, 2005. – 224 с.
10. *Эрну А.* Историческая морфология латинского языка : учебное пособие / Альфред Эрну ; под ред. И. М. Тронского. – Изд. 2-е, испр. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 312 с.
11. *Ernout A., Meillet A.* Dictionnaire etymologique de la langue latine / Alfred Ernout et Antoine Meillet. – 4-eme ed. – Paris : Klincksieck, 2001. – 833 p.
12. *Michèle Fruy.* Le statut des composés nominaux dans le lexique latin / Michèle Fruy // La composition et la préverbation en latin / C. Moussy (éd.). – Paris : PUPS, 2004, collection Lingua latina. – №8. – P. 29–53.
13. *Oxford latin Dictionary.* – Oxford : Clarendon, 1968.
14. *Plautus T. M.* Bacchides / T. M. Plautus [Electronic source]. – Access mode: <http://thelatinlibrary.com/plautus/bacchides.shtml>.
15. *Quintilianus M. F.* Institutio oratoria. L. I / M. F. Quintilianus [Electronic source]. – Access mode: <http://thelatinlibrary.com/quintilian.html>.
16. *Svetonius G. T.* Vita divi Vespasiani. XXII / G. T. Svetonius [Electronic source]. – Access mode: <http://thelatinlibrary.com/suetonius/suet.vesp.html>.
17. *Varro M. T.* De lingua latina. L. V, VI / M. T. Varro [Electronic source]. – Access mode: <http://thelatinlibrary.com/varro.html>.